

Sverige omkring år 1870

LANDSKAPETS FÖRVÄNDLING

OM EN ÅTERUPPSTÅNDEN Carl von Linné hade kunnat göra om sina resor genom Sverige år 1870, skulle han med säkerhet många gånger ha blivit ytterligt förvånad. Den svenska landsbygden hade förändrats i grunden sedan 1700-talets första hälft. Åkerarealen var i runda tal tre och en halv gånger så stor år 1870 som den varit år 1700. Utvidgningen av åkrar, ängar och betesmarker hade trängt tillbaka skogen. Stora delar av de våtmarker som funnits ännu i början av 1800-talet var utdikade, och byarna var nästan överallt sprängda genom skiften.

Samtida vittnesbörd

Folk som var gamla på 1850-, 1860 och 1870-talen kunde vittna om den väldiga omvandling av landskapet som skett enbart under deras levnad. En skildrare skriver i slutet av 1840-talet att den som på fyrtio år inte hade sett den sydsvenska slätten "skulle ej tro sig återse samma land". Där förut funnits "gråa byar ... på

Trakten mellan Genarps och Gödelövs kyrkor vid 1800-talets mitt. Före enskiftet hade i denna del av Skåne nästan alla gårdar legat i byar.

Nu är större delen av bebyggelsen spridd, och endast rester av kyrkbyarna finns kvar. Akvarell av C. S. Bennet.



*Trakten mellan Genarps och Gödelövs kyrkor
1800-talet. C. S. Bennet.*

1/8 eller 1/4 mils avstånd från varandra”, omgivna ”av flacka fält, där aldrig något träd skymde utsikten”, såg man nu, några årtionden efter enskiftet, ”vitmenade bondgårdar” som låg ”tätt strödda på de grönskande fälten.” Där det hade legat stora kärr vajade nu säden.

I skogs- och mellanbygderna var förändringarna minst lika genomgripande. Byskomakaren Jonas Stolt använde på 1870-talet starka ord för att beskriva landskapsomvandlingen i den östsmåländska hembygden:

Om någon av de unga kommer att få läsa detta, så skall de nog få bra svårt att begripa att jordytan på så kort tid som 56 år har kunnat förvandlas, så att ingenting finns som är sig likt från den tiden, ty de påstå att markerna är väl desamma och ligger kvar på sina gamla ställen, och snö och regn faller väl lika ymnigt nu som förr.

Den tid som fanns i Stolts minne – drygt 55 år – motsvarar ganska exakt en tredjedel av perioden mellan år 1700 och 1870. Även om omdaningsprocessen säkert varit snabbare under Stolts livstid än tidigare, understryker hans ord hur djupgående förändringarna var sedan 1700-talets början.

Stolt berättar om en liten by där de sju bönderna före skiftena bott ”hoppackade i en hög” på en så kallad holme, ty ”när sjön stod hög och bred så bildades en holme eller halvö, i synnerhet om våren då vattnet stod ända upp på tomterna.” Efter en sjösänkning på 1830-talet är byplatsen för alltid omgiven av torra land, och med ”lantmäteriet” på 1850-talet blev gårdarna ”utspridda överallt”. Det fanns därefter två gårdar kvar där byn hade legat.

Då Stolt på 1870-talet följde den gamla landsvägen fann han att

så långt ögat räcker att se, som nu är betydligt [längre] emot vad det då var, till höger och vänster så är det nu förvandlat till åkrar och torra marker där som då var skog och mossar och fisken hade sin fria gång.

Säkert fanns det områden i Sverige där förändringarna varit mindre än i Stolts hemtrakt, framför allt i de östsvenska slättbygderna med sin långsammare folkökning och nyodling. Men det fanns också de områden där förändringarna varit ännu större. I delar av Norrlands kustområden hade åkern ökat tiofalt sedan 1700-talets

början. I det norrländska inlandet hade åkerbruk införts där inget tidigare funnits.

Ett enhetligare kulturlandskap

De stora hägnadssystemen med sina regionala variationer, som hade varit en så väsentlig och karakteristisk del av den gamla tidens svenska landskap, var upplösta med enskiftes- och laga skiftesreformerna. Själva den grundläggande principen för kreaturs-hållningen var därmed förändrad, i varje fall söder om fåbodgränsen.

Där Linné kunnat se kringströvande kreatursflockar som sökte bete *utanför* de inhägnade åker- och ängsgårderna, sågs nu djur som hölls tjuvrade eller gick i bete *innanför* stängslen. I enstaka fall förekom redan 1870 att kreatursuppsättningar stallföddes året om. De tusenåriga former av samarbete och självstyrelse som funnits inom byarna – och som i så hög grad cirklat kring regleringen av den samfällda betesgången – var efter 1800-talets skiftesreformer borta. De tegskiftade åkrarna, med sina ibland 20 meter breda och hundratals meter långa tegar, var ersatta av en ägostruktur där varje bonde ägde och brukade större delen av sin åker i ett enda stycke.

Även själva åkerytorna såg annorlunda ut. Linné hade på sin tid beskrivit åkrar vars utseende varierade från region till region.

*Skördearbete vid
Västra Yttringe på
Lidingö år 1816.*



Växlingarna i åkrarnas utseende hade motsvarats av skillnader i redskapsuppsättningar. De olika formerna av åkerbruk hade varit anpassade till lokala naturförhållanden. Till dem hade under sek-lernas lopp fogats lokalt anpassade kunskaper om hur jordbruket kunde och skulle bedrivas.

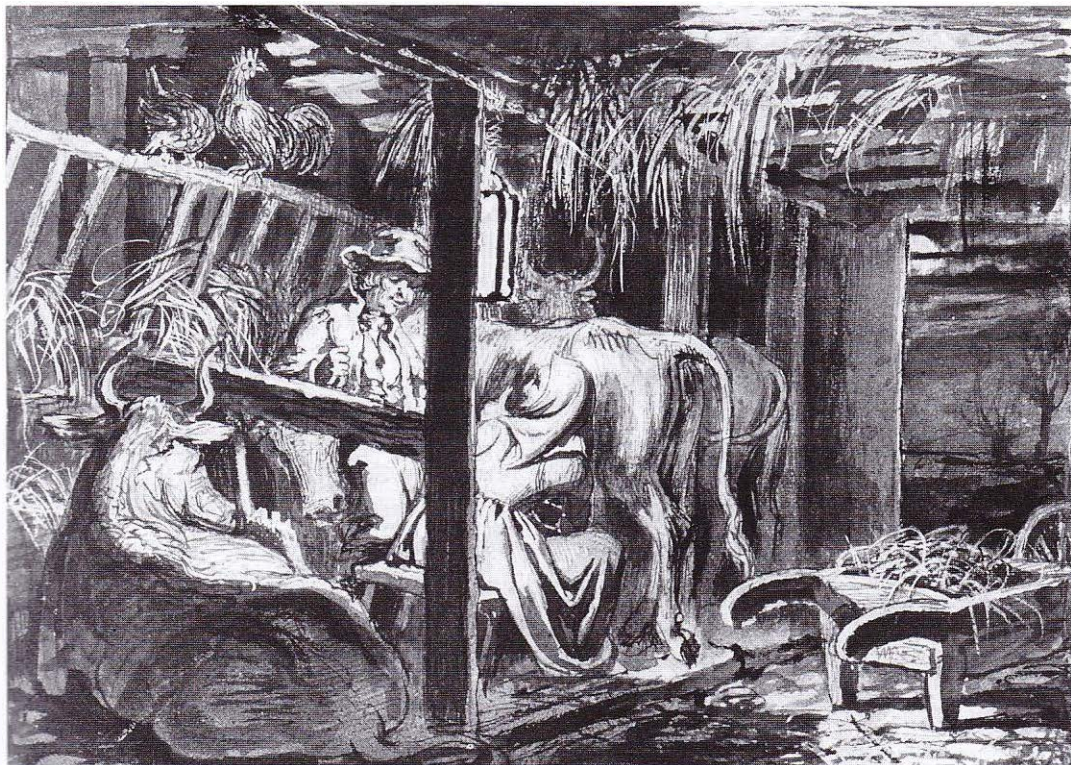
Gradvis under 1800-talet hade redskap och odlingsmetoder blivit mer enhetliga. Omkring 1870 var tråplog, årder och slåthar-var ersatta eller kompletterade av järnplog och olika typer av djup-harvar i större delen av landet. Skörd med skära levde endast kvar i vissa skogsområden. Den gamla typen av högt ryggade tegar var borta nästan överallt, och ersatta med dikade, jämnare fält.

Också åkrarnas odlingsystem höll på att bli mer ensartade. En skånsk bonde skulle i början av 1700-talet ha stått ganska främ-mande inför de redskap och odlingsystem som användes i de väst- och östsvenska slättbygderna. Hans ättling däremot skulle år 1870 ha känt igen både redskap och odlingsystem i det växelbruk med foderväxter som bedrevs på Västgötaslätten och de flesta större jordbruk i Östsvrige, såväl som i Skåne. Regionala variationer förekom, men de var mycket mindre än tidigare.

Med den större enhetligheten i teknik blev det också möjligt att bedriva en relativt likformig, formaliserad undervisning om jord-bruk över hela Sverige. Den nya jordbruksundervisningen, som omkring 1870 höll på att ta över delar av kunskapsöverföringen mellan generationerna, var i praktiken till stor del inriktad på att förmedla och vidareutveckla kunskaper om den nya tidens jord-bruk, växelbruket.

Ett människopräglat landskap

På många håll nådde det skoglösa, öppna landskapet sin största utbredning strax efter 1800-talets mitt. Fram till nu hade nästan all mark utom de rena berghällarna och den djupaste barrskogen haft ett värde som betesmark eller annan fodertäkt. Växelbruks-metoderna innebar på denna punkt en viktig förändring, eftersom produktionen av vinterfoder i allt högre grad blev en del av åker-bruket. Delar av de gamla ängsmarkerna kunde därmed läggas ut till bete hela sommaren. Skogen, vars värde börjat stiga kraftigt när förbättrade kommunikationer gjorde det möjligt att öka av-salun, kunde tillåtas återta områden den en gång förlorat. När skogen återvände skedde det i hög grad under människans kon-troll. Skogsplantering hade bland annat kommit i gång på de gamla ljungetäckta "svältorna" i Syd- och Västsverige på 1860-talet.



Ett annat sätt för bönderna att utnyttja mark av lågt värde från jordbrukssynpunkt var att helt enkelt sälja den som mark att bygga på till någon småbrukare. Ny lagstiftning som kommit i samband med laga skiftet 1827 gav hemmansägarna rätt att stycka av och sälja små så kallade jordlägenheter. I praktiken kunde man alltså fränsälja torp, vilket tidigare varit förbjudet.

Även utanför det agrara landskapet var människans ökade inverkan påtaglig. Omkring 1870 var de gamla, grova träden i de stora norrländska skogarna till större delen uttagna överallt där bäckar, åar och älvar erbjöd billiga transportleder inom några kilometers avstånd. Själva vattendragen påverkades alltmer av människan då deras roll som transportleder blev viktigare. Flott-rännor byggdes, och i älvarna uppfördes ledarmar för att föra timret på rätt väg och undvika att det bildades timmerbrötar.

Ett jordbruk med ökande produktivitet

Avkastningen per besädd åkerareal och per utsädestunna var, liksom kreaturens storlek och avkastning, väsentligt högre 1870 än på Linnés tid. Avkastningen per arbetstimme hade ökat i jordbruket.

Ladugårdsinteriör vid 1800-talets mitt.

När korna fick mer vinterfoder gav de mer mjölk under stallningsperioden.

I stora delar av landet tillämpades ännu vid mitten av 1800-talet seden med storbak. Brödförråd för lång tid framöver färdigställdes då på en gång, som på denna bild från 1853.

I spisen finns både en öppen härd där kokkärlen står och en särskild bakugn. Kvinnan står upp och dricker sitt kaffe vid spisen, medan männen sitter till bords och äter.

Däremot hade knappast sysselsättningen i jordbruksarbete börjat minska ännu. Sannolikt utfördes i Sveriges omkring 1870 fler arbetstimmar i jordbruk per år än någonsin tidigare. En förändring var dock snabbt på väg. Den mekanisering av jordbruket som 1700-talets jordbruksskribenter hade drömt om, propagerat för och sökt åstadkomma genom att ge spridning åt sina idéer om diverse "maskiner", höll nu, omkring 1870, på att bli verklighet. Tröskverk fanns på större egendomar över hela landet, men också på bondejordbruken i Östsvrige och Bergslagen. De var på snabb spridning i övriga Sverige.

Än så länge sattes tröskverkens maskineri vanligen i rörelse av muskelkraft från djur eller människa, men ångkraften höll på att tas i bruk i tröskningen liksom i sädesmalningen. I de östsvenska och skånska slättbygderna blev slättermaskiner allt vanligare. En viktig effekt av dessa arbetsbesparande maskiner blev att behovet av arbetskraft i jordbruket var på väg att varaktigt minska, trots fortsatt produktionsökning.

Livsmedelsproduktionen per capita hade stigit. Visserligen råder det knappast samstämmighet inom forskningen om de absoluta nivåerna på livsmedelskonsumtionen under 1700-talet eller ens under 1800-talet, men det är ett obestridligt faktum att jordbruksproduktionen hade ökat väsentligt mellan 1800 och 1870.



Vad var orsak, vad var verkan?

Det är ofta svårt eller omöjligt att inom den komplicerade omdanningsprocess som själva jordbrukstekniken genomgick peka ut några enkelriktade orsak-och-verkan-förhållanden. Folkökningen gjorde att det blev nödvändigt med nyodling och mer intensiva brukningsmetoder, och det därmed åstadkomna produktionstillskottet och det ökade behovet av arbetskraft gjorde det både möjligt och nödvändigt med fortsatt folkökning. Nyodlingen ledde till behov av skiftesreformer, nya redskap och växelbruksmetoder, men dessa förändringar banade i sin tur väg för ytterligare nyodling. Vad vi finner är alltså en sammansatt helhet av förändringar som gradvis innebar en alltmer djupgående mänsklig påverkan av landskapet

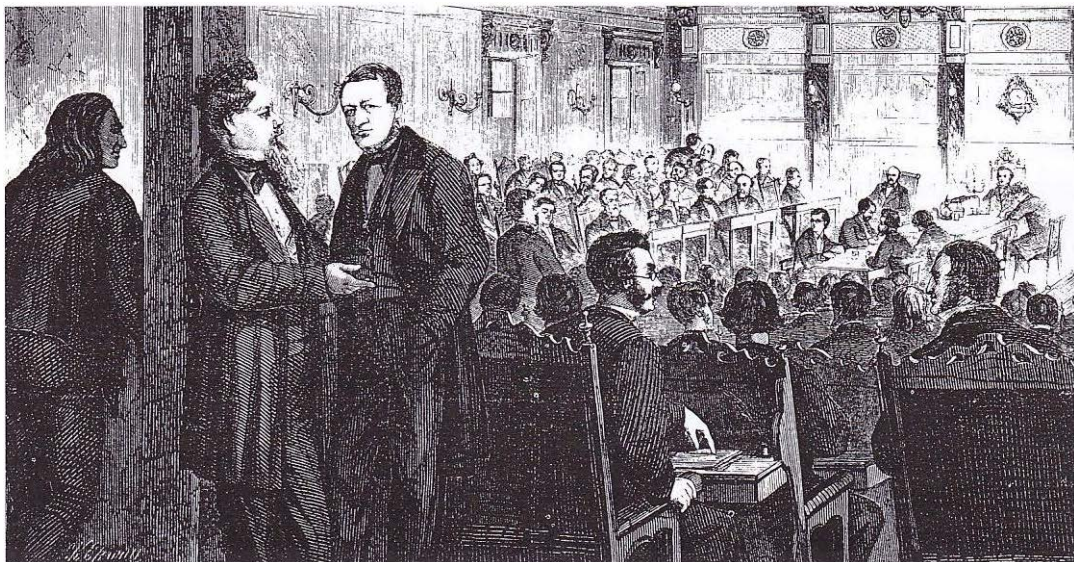
VÄXANDE BONDEMAKT

Till de drivkrafter som låg bakom jordbruksutvecklingen hör sociala förändringar och ökande marknadsefterfrågan.

Socialt sett var Sverige ett helt annat land år 1870 än det varit vid 1700-talets början. Bönderna hade större ekonomisk och politisk makt. De ägde två tredjedelar av jorden år 1870, räknat i mantal, mot en tredjedel år 1700. Till detta kom – vilket var ännu viktigare – att bönderna disponerade en betydligt större andel av produktionen år 1870 än vad de gjort 170 år tidigare. Då hade kronans och frälsets ränteuttag lagt en tung hand över skatte- och kronoböndernas produktion. Den efterföljande stagnationen i beskattningen hade tillsammans med produktionsökningen medfört att bönderna på skatte- och kronojord fick behålla en växande andel av överskottet. På frälsejorden hade gamla tiders landboförhållanden i hög grad ersatts av kommersiella arrenden.

De sociala förändringarna fick sin motsvarighet i hur bönderna benämndes. I början av 1800-talet hade ordet bonde varit vanligt både då omvärlden och bönderna själva skulle ange titel, till exempel i kyrkobokföring och bouppteckningar. Ordet ”bonde” markerade då en avgränsning gentemot de övre samhällskikten, ”herrarna”. Denna avgränsning uppåt blev mindre viktig under 1800-talet, då de besuttna, självägande böndernas intressen allt oftare sammanföll med herremannaklassens, inte minst i lokalpolitiken.

Under 1800-talets lopp blev titeln ”bonde” allt ovanligare i officiella sammanhang, och den var omkring 1870 oftast ersatt av



*Riksdagsmän sam-
språkar i andra kam-
marens plenisal i den
nyinrättade tvåkam-
marriksdagen.*

*Bild i Ny Illustrerad
tidning 1867.*

ord som ”hemmansägare”, ”hemmansbrukare” eller ”lantbrukare”. I vår tid har titeln ”bonde” åter tagits till heders, men den är nu enbart en yrkesbeteckning. På 1700- och 1800-talen hade det varit otänkbart att, som ibland sker i dag, kalla en jordbrukande greve eller friherre för ”bonde”.

Att det gamla ståndssamhället var stätt i upplösning avspeglade sig också i rikspolitik. Bönderna upphörde att existera som riksstånd med tvåkammarriksdagens införande 1866. Men efter som rösträttsreglerna vid riksdagsval gynnade de jordägande, fick de besuttna hemmansägarna nu större politisk makt än någonsin. Årtiondena efter 1866 brukar betecknas som de svenska böndernas politiska storhetstid.

FRÅN FEODAL TILL KAPITALISTISK DRIFT PÅ GODSEN

Omkring 1870 var storjordbrukens andel av den odlade jorden större än den varit år 1700. Även driftsättet var annorlunda, liksom ståndspersonernas roll i den agrara ekonomin.

I början av 1700-talet hade landsbygdens överklass huvudsakligen levt av jordränta – antingen i egenskap av indelningshavare eller som frälsejordsägare. Större delen av godsägarnas inkomster kom från spannmåls- eller penningarrenden, och betydelsen av den egna jordbruksdriften var därmed begränsad. Huvudgårdsjordar na brukades genom dagsverken, levererade som jordränta av själv-

ständigt arbetande och självförsörjande frälsbönder som använde egna redskap och dragdjur. Det var därmed fråga om en slags feodal stordrift. I fråga om teknik skiljde sig inte jordbruket på godsens särskilt mycket från det på bondgårdarna.

Att en större andel av Sveriges odlade jord låg under storjordbruk 1870 berodde delvis på att godsens huvudgårdsjordar hade utvidgats, men också på att ståndspersoner förvärvat fler gårdar på skattejord och gammal kronojord. På godsens var dagsverksbönderna som regel försvunna, och arbetet på huvudgårdsjordarna utfördes företrädesvis av helårsanställda lantarbetare, ofta stattare, som arbetade med godsets egna dragare och redskap. Det var därmed fråga om en stordrift som snarare var av kapitalistisk än av feodal typ.

Ännu omkring 1870 fanns dock gods som huvudsakligen drevs på det gamla sättet, med landbönder som gjorde dagsverken. I själva verket var variationen i graden av teknisk och organisatorisk förändring mycket stor mellan olika gods. Inte så få godsägare var till exempel sena att låta skifta sin jord, och många av de oskiftade byar som fanns kvar under 1800-talets senare del var därför sådana som låg under gods. Men tiden hade runnit ifrån dessa feodala rester som hade blivit tämligen olönsamma. Omläggningar skedde efter hand till en kapitalistisk organisation där stordriftsfördelarna kunde utnyttjas bättre.

NÄR JORDBRUKSPROLETARIATET VAR SOM STÖRST

En på 1870-talet återuppstånden 1700-talssvensk skulle troligen ha funnit det svårfattbart att så många människor kunde överleva – och med 1700-talsmått leva ganska väl – utan egen jord att bruka. Ungefär hälften av antalet hushåll på landsbygden förestods vid mitten av 1800-talet av obesuttna som helt eller delvis var beroende av lönearbete.

Viktiga förändringar hade också skett i fråga om den obesuttna gruppens ålderssammansättning och familjebildning. Backstugusittare och inhysehjon hade på 1700-talet utgjort ett ganska litet skikt av gamla eller vanföra, mer eller mindre utslagna människor. Vid mitten av 1800-talet hade de blivit en avsevärt större grupp som till stor del bestod av unga människor i sina bästa år som försörjde sig och sina familjer med lönearbete i jordbruk och hemindustri.



Torp vid Sjögård, i Tömmersjö socken i Halland.

Med sina två loftbodar är boningshuset ett traditionellt sydgötiskt hus, en hustyp som vid mitten av 1800-talet höll på att falla ur bruk bland de besuttna.

Lavering av Kilian Zoll före 1850.

Medan det 170 år tidigare hade varit regel att böndernas drängar och pigor var barn till bönder och själva en gång skulle bli bönder, hade det med tiden blivit vanligare att människor framlevde hela sitt liv inom jordbruksproletariatet. Den som 1850 föddes i ett torparhem kunde sällan avancera till bonde eller bondhustru utan hade efter tjänst som dräng eller piga att se fram mot en tillvaro som torpare, statare eller backstugusittare.

Klasskillnaderna mellan bönder och obesuttna ökade under 1800-talet, liksom mellan bönder och tjänstefolk. Med början i Skåne blev det under 1800-talet vanligt att husbondfolkets och tjänstefolkets sovrum separerades. På bondgårdarna övertogs herrgårdarnas bruk att ha särskilda dräng- och pigkammare.

De obesuttna levde ett hårt liv, men de flesta av dem var inte fullständigt utblottade. Att sakna egna produktionsmedel behöver inte innebära att man saknar livets nödtröft, så länge någon efterfrågar ens arbetskraft. På det hela taget hade den svenska agrara ekonomin kunnat svälja det snabbt växande utbudet av arbetskraft. Från 1850-talet märks till och med ett långsiktigt stigande välstånd hos de obesuttna. Efterfrågan från landsbygdens lönearbetare blev därför viktig i genombrottet för vissa masskonsumtionsvaror efter 1850. Nöden kunde dock vara hjärtskärande för dem som på grund av ålder eller fysisk oförmåga inte kunde försörja sig genom kroppsarbete.

När de obesuttna blev viktigare som arbetskraft tenderade också klassmotsättningarna gentemot bönderna att öka. De obesuttna var beroende av bönderna för arbetstillfällen och bönderna behövde de obesuttna för att få arbete utfört. Detta samspel var emellertid fyllt av spänningar och konflikter och skedde inte på lika villkor. Regeln om "laga försvar", som tvingade obesuttna utan jord att ta tjänst, fanns kvar in på 1880-talet.

DEN VÄXANDE UTBYTESEKONOMIN

Råvaruexporten ökar

Under 1800-talet kom nya produkter att komplettera järnet som exportvara. Järn och stål hade ännu omkring 1770 stått för omkring 70 procent av värdet på Sveriges export. Hundra år senare var järnexporten mer än tre gånger så stor i vikt räknat, medan andelen av det totala exportvärdet hade sjunkit till drygt 20 procent. Exporten av andra produkter hade nämligen vuxit så mycket mer. Trävaror stod för 6 procent av exportvärdet 1770, men för 42 procent omkring 1870. Spannmål som utgjort 32 procent av importen 1770 (och ännu större andel på 1780-talet), stod för ungefär 20 procent av nettoexporten i början av 1870-talet.

Huvuddelen av de nya exportvarorna var alltså råvaror som producerades på landsbygden. Exportinkomsterna kom i hög grad jordbrukarbefolkningen till del.

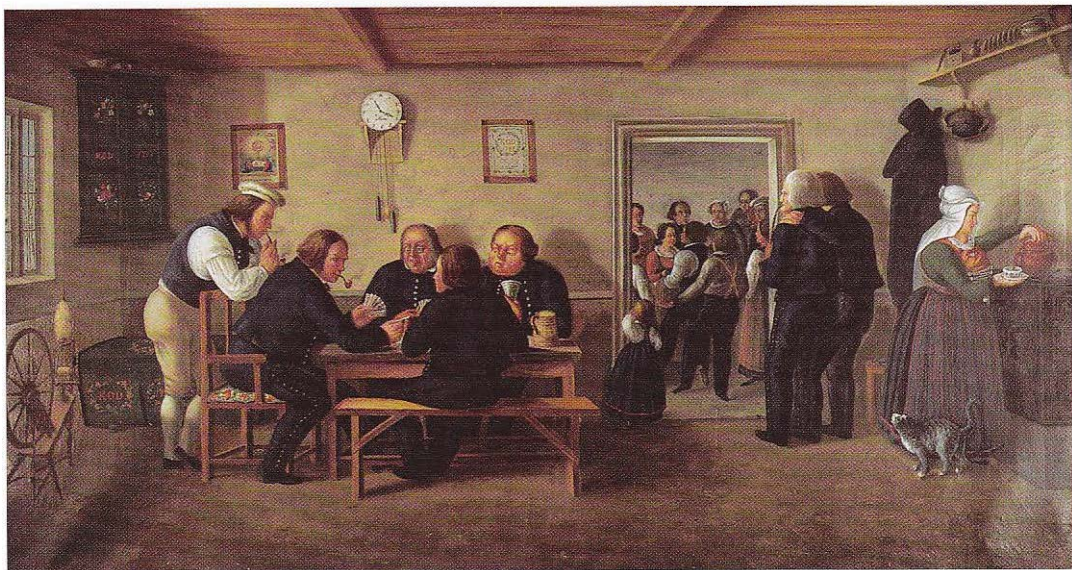
Upplösningen av landsbygdens självhushållning

Självhushållningen på den svenska landsbygden hade knappast någonsin varit fullständig. Sedan urminnes tider hade bönder köpt salt och de allra flesta köpte järn. I vissa regioner hade man varit tvungen att köpa betydande delar av sitt spannmålsbehov, i andra ved och virke. Köpt sill och strömming hade sedan länge varit ett viktigt inslag på allmogens bord. Det låg dessutom i sakens natur att lyxvaror som fina tyger och silver var köpvaror.

Möjligen kan efter alla dessa undantag diskuteras om ordet självhushållning är tillämpligt. Det används här för att en mycket stor del av bondefamiljernas konsumtion bestod av sådana livsmedel, tyger med mera som de själva producerat samt att de redskap som användes till stor del tillverkats inom hushållet.

Men under loppet av 1700- och 1800-talen kom en mängd produkter in i landsbygdsbefolkningens vardag som inte funnits där vid 1700-talets början och som nästan undantagslöst var tillverkade utanför böndernas närmiljö. Jonas Stolt gör på 1870-talet följande reflexion:

Om en lärddman, som steg ned i graven 1820, nu kunde vakna upp, så skulle han icke låta övertyga sig, att han vore i samma värld som då, ty hus och gårdar, åkdon, klädedräkter och alla övriga ändringar skulle så förbrylla honom, att han kunde tro sig vara galen eller alltsammans en synvilla.



Vid juletid hade de besuttna bönderna råd att avsätta tid till annat än arbete.

Klockan är knappt fyra på eftermiddagen och korthajarna har redan bänkat sig på detta skånska vinterkalas år 1866.

En kvinna slår upp kaffe i en kopp av porslin. En äldre man med pipa står och tittar på danslekarna i rummet intill.

● *Om han komme in i en handelsbod, skulle han icke begripa, huru så många fabriksvaror kunde åstadkommas av människor, utan tro att det vore framkallat genom trolleri ... och finge han se bantåget rusa fram, så skulle han tro, att mörksens furste vore uppstigen på jorden för att skrämja ihjäl folket.*

När bonden åt, gjorde han det år 1870 på tallrikar av porslin, åtminstone vid festligare tillfällen. 170 år tidigare hade porslin varit importerad lyx förbehållen samhällets allra rikaste. Sedan 1700-talets mitt tillverkades porslin i Sverige. I så gott som varje bonde- och torparhem fanns nu minst en klocka – också det en för flertalet ouppnådd lyx i början av 1700-talet. Redan på 1810-talet hade fickur kommit i så allmänt bruk att de var vanliga hos drängar och torpare.

Bondens hus bar vittnesbörd om den växande utbytsekonomi. Boningshusen som i början av 1700-talet hade varit omålade grå med halm-, torv- eller bräntak var på 1870-talet ofta rödfärgade och försedda med tegeltak. I Skåne levde korsvirkestekniken kvar, men väggarna gjordes inte längre på det gamla sättet med lera som ”klinades” på en stomme av ris, utan korsvirket fylldes ut med inköpt tegel. Ladugårdar och andra uthus hade i stora delar av landet fått sina halmtak utbytta mot tak gjorda av träspån, vars tillverkning starkt förbilligats genom nya maskiner.

Ännu på 1850-talet hade kosthållet på landsbygden bevarat

mycket av sin regionala särprägel. Man åt havrebröd eller havreblandat bröd i Västsverige och Småland, rågröd i Skåne och Östsverige, kornbröd i Norrland. Under de följande årtiondena märks tendenser till minskande regionala variationer. Konsumtionen av råg och vete blev större i Västsverige. När Norrlands inland blir alltmer beroende av importerad spannmål var det inte längre kornbröd man åt.

Det var i hög grad de obesuttna som – ofrivilligt – gick i bräsch för självhushållningens upplösning. De hade sällan kunnat bedriva egenproduktion av livsmedel i samma utsträckning som bönderna och hade oftast inte heller de råmaterial och redskap som krävdes för att vara självhållande med tyger och andra förnödenheter. När de fabrikstillverkade tygerna sjunkit i pris så mycket att de blev överkomliga för stora delar av befolkningen, var det de obesuttna som först kom att använda dem till kläder i stor omfattning. Många bönder såg däremot länge med misstänksamhet på kläder sydda av de nya ”köpetygerna”. Hemvävda tyger, som i jämförelse med de fabrikstillverkade blev allt dyrare, kunde nu ses som en statussymbol.

Bomullstyg och kaffe blir vardagsvaror

Efter 1800-talets mitt skedde ett genombrott för importerade konsumtionsvaror som visar att något radikalt nytt höll på att ske både

Knalle från Västergötland säljer bomullstyg. Bild från slutet av 1830-talet.

När bomullen kom bidrog knallarnas sedan länge upparbetade handelsförbindelser till att ge de västgötska bomullstygstillverkarna ett kommersiellt försprång.



i den svenska och den internationella ekonomin. På 1870-talet gick stora delar av den svenska jordbrukarbefolkningen, särskilt de obesuttna, klädda i bomullskläder. Vad som i början av 1700-talet varit ett material till lyxtyger hade blivit en dagligvara. Med Jonas Stolts ord var ”hela den fattigare befolkningen ... klädd i sådant tyg både till underkläder och överdrag.”

En produkt som fraktats minst lika lång väg som bomullen var kaffet. Jonas Stolt hade smakat sin första kopp 1826 (och blivit grymt besviken över smaken). Från 1850-talet dracks kaffe allmänt, och det ”slösaktiga 70-talet med alla sina pengar [hade] gjort kaffet till en outhärlighet för varenda koja och varenda människa.”

Ett annat tecken på ekonomins internationalisering var den ökande användningen av stenkol för att elda ångmaskiner (många av landsbygdens ångmaskiner förblev dock länge vedeldade). Ytterligare ett fossilt bränsle, petroleum (bergolja) hade börjat utvinna i stor skala i östra USA 1859. Oljeindustrins första stora produkt var fotogen som gav prisbillig, effektiv belysning. Den nya produkten nådde snabbt Sverige och användes allmänt över hela den svenska landsbygden inom ett årtionde. Den snabba spridningstakten visar hur stort behovet var – något liknande hade aldrig tidigare inträffat. Fotogenet åstadkom en revolution för hemmens belysning.

När den öppna härden inte längre hade någon funktion som ljuskälla öppnades vägen för järnspisar och kakelugnar. Sådana hade tillverkats sedan årtionden, men de blev först efter 1870 normala inslag i de svenska allmogehemmen.

Ökad konkurrens

Fram till och med 1850-talet hade utbyggnaden av de svenska och internationella transportnäten i huvudsak medfört att Sverige ökade sin export av oförädlade eller lågt förädlade råvaror och ökade importen av industrivaror, eller sådana råvaror som inte kunde framställas inom landet.

Från 1860-talet märks en ny tendens. Det internationella kommunikationsnätets fortsatta utbyggnad gjorde att det uppträdde nya aktörer på råvarumarknaderna. Den västeuropeiska spannmålsproduktionen fick från 1860-talet utstå ökad konkurrens från Nordamerika och Ryssland, där utbyggnaden av järnvägarna hade öppnat förbindelser till områden med exceptionella möjligheter att producera billig säd. Strax efter 1870 nådde därför den svenska havreexporten sin kulmen.

Minskad spannmålsexport var dock inte liktydigt med minskad jordbruksexport. Billigare baslivsmedel ledde till att västeuropéerna fick råd att konsumera mera smör, mjölk, kött och ägg. I Sverige, liksom i flera andra nordeuropeiska länder, ledde detta till en snabb omläggning av jordbruksdriften till ökad animalisk produktion. Detta innebar att man gick från en i ekonomisk mening mindre förädlad produkt – spannmål – till en mer förädlad.

Vissa svenska industri- och hantverksprodukter konkurrerades ut av importen. Omkring 1870 höll till exempel importerade, fabriksgjorda tyska och amerikanska klockor på att snabbt tränga ut de svenska, som i regel tillverkats som saluslöjd eller i annan hantverksmässig produktion. Hemvävningen för avsalu höll snabbt på att ersättas av fabrikenas mekaniska vävstolar.

I mekanisk industri som inte var lika inriktad på massproduktion som klocktillverkningen skulle den svenska industrin ofta visa sig framgångsrik. Vi har sett hur den framväxande svenska verkstadsindustrin tidigt kunde konkurrera med utländska förebilder ifråga om tillverkning av slättermaskiner och ångtröskverk, liksom man i Sverige snabbt lärde sig producera maskiner för den framväxande inhemska textilindustrin.

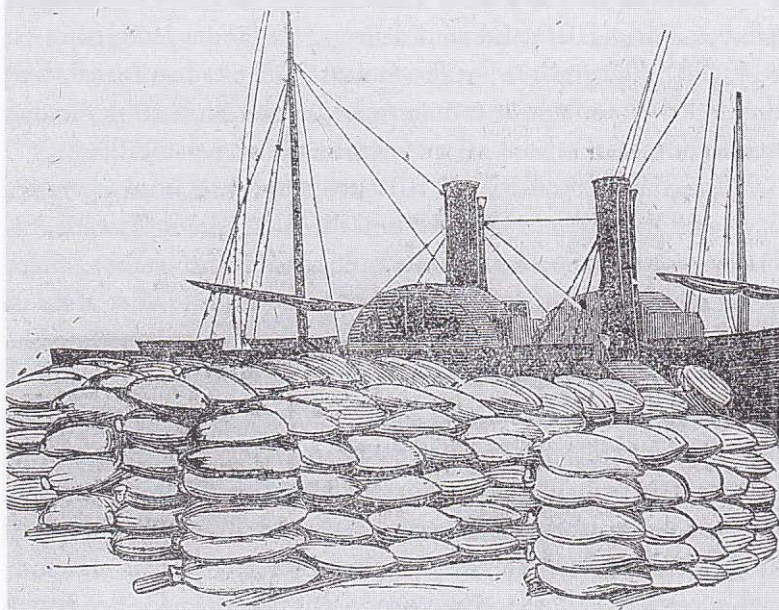
Dessutom började på 1870- och 1880-talen en svensk konsumtionsvaruindustri etableras med inriktning på den inhemska marknaden, bland annat gällde detta tillverkningen av skor och konfektion.

EMIGRATIONEN

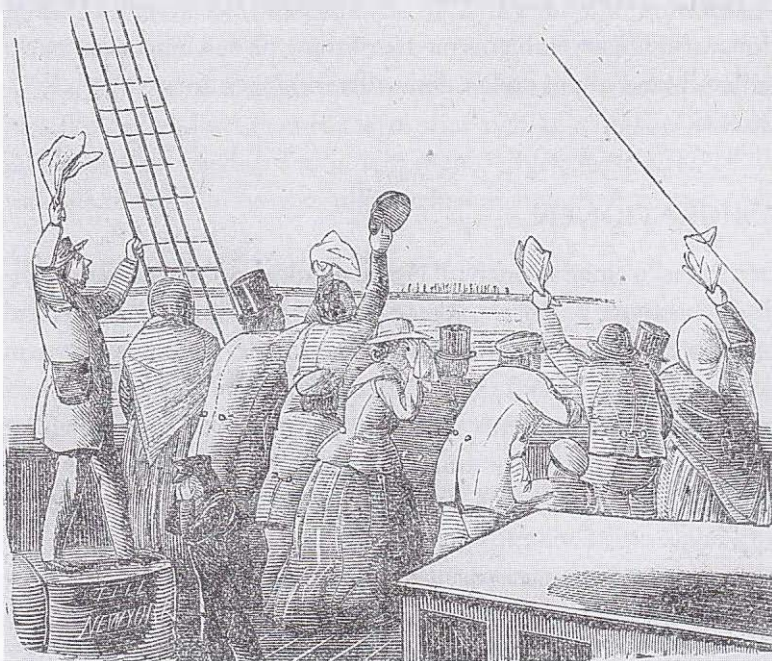
Den svenska emigrationen till Nordamerika började anta betydande dimensioner på 1850-talet. De flesta år rörde det sig om några tusen personer som utvandrade. Ofta var det hela familjer som lämnade Sverige på detta sätt. Efter en nedgång under de goda åren omkring 1860 tilltog åter utvandringen. År 1869 – som brukar betecknas som det sista nödåret i Sverige – emigrerade 45 000 människor. Utvandringen hade nu ändrat karaktär, och berörde ofta unga, ogifta människor. Från 1870-talets slut fram till första världskriget skulle utvandringen inte mer än enstaka år understiga 10 000 personer per år.

Det kan möjligen synas paradoxalt att emigrationen till Amerika pågick i ett land som hade upplevt en långsiktig ökning av livsmedelsproduktionen per capita sedan 1800-talets början. Men den grundläggande drivkraften till emigrationen var inte varaktigt ökad

Tiderna förändras.



Hvad Sverige exporterade förr,



och hvad det exporterar nu.

"Vad Sverige exporterade förr – och vad det exporterar nu." Bild ur tidningen Fäderneslandet 1868.

De dåliga skördarna åren 1867–1868 ledde till minskad spannmålsexport och starkt ökad emigration.

livsmedelsbrist. En avgörande faktor var själva möjligheten att till rimlig kostnad resa den långa vägen över Atlanten. De internationella kommunikationernas betydelse var stor även här. De länder som under perioden 1821–1930 hade den största emigrationen i förhållande till folkmängden var Irland, Norge, Storbritannien och Sverige. Vad dessa länder hade gemensamt var inte att de var de fattigaste i Europa, utan snarare att de hörde till de länder som hade den kortaste vägen över Nordatlanten.

Den höga läskunnigheten i de nordiska länderna bidrog dessutom till att det var lätt att skaffa information om arbetsmöjligheter i det nya landet. Hårdraget skulle man kunna säga att emigrationen till Nordamerika är ett tidigt exempel på arbetsmarknadens internationalisering.

Det faktum att fler människor emigrerade under dåliga år än under goda, visar att emigrationen naturligtvis inte var okänslig för förhållandena i Sverige. När allt fler människor försörjde sig som lönearbetare blev deras levnadsförhållanden också mer påverkade av ekonomiska konjunkturer. Under dåliga år steg priserna men inte lönerna – snarare tenderade löneinkomsterna att minska på grund av arbetslöshet. En lön som annars var tillräcklig för livets nödtröft räckte inte till under lågkonjunkturen. Livsmedel kunde köpas av dem som hade råd att betala – även under nödåret 1869 förekom en liten nettoexport av jordbruksprodukter från Sverige.

JORDBRUKET BASEN FÖR INDUSTRIALISERINGEN

På det hela taget klarade sig den svenska ekonomin bra i den internationella konkurrensen. Vi såg i inledningskapitlet hur den europeiska ekonomins kärnområden i England, Nederländerna, Nordfrankrike och västra Tyskland var omgivna av en halvcirkel av länder i Nord-, Öst- och Sydeuropa som utgjorde en råvaruproducerande periferi. Utvecklingen i dessa utkantsområden blev olikartad. Utbyggnaden av kommunikationerna ledde genomgående till ökad råvaruexport, men vanligen också till att den inhemska tillverkningen av konsumtionsvaror till stor del konkurrerades ut av importerade industrivaror. Resultatet blev alltså ”överspecialisering” i periferiländerna. Vissa sektorer som stimulerades av export blev abnormt förstörade, medan den egna produktionen för den inhemska marknaden krympte.

Ur dessa aspekter framstår Sverige och de övriga nordiska län-

derna som positiva avvikare. De inkomstökningar som exporten bidrog till, stimulerade utvecklingen av en inhemsk industri med avsättning på hemmamarknaden. Den inhemska marknadens betydelse illustreras av att värdet på brännvinsbränneriernas produktion i början av 1860-talet motsvarade hela trävaruexportens, och att den i huvudsak exportinriktade stångjärnsproduktionen endast obetydligt översteg väverifabrikernas produktion. Vad som också utmärkte Sverige var att stora delar av den råvarubetonade exporten förhållandevis snabbt kom att avlösas av export av mer bearbetade industrivaror, inte minst verkstadsprodukter.

De nordiska länderna var den europeiska utkantsregion som under 1800-talets senare del och fram till 1914 genomgick den starkaste ekonomiska utvecklingen. Vilka förutsättningar skiljde då Norden från de övriga periferiländerna? De internationella och svenska forskare som diskuterat denna fråga har fäst stort avseende vid olikheter i förhållandena på landsbygden.

Till skillnad från andra områden i Europas ekonomiska periferi dominerades landsbygden i de nordiska länderna av medelstora gårdar som genomgått skiften och som oftast ägdes av sina brukare. Denna struktur visade sig vara mycket anpassningsbar vid förändringar i efterfrågans inriktning från spannmål till animalier, och den gynnade spridningen av tekniska förändringar och nya odlingssystem. De nordiska jordbrukarna visade betydligt större förmåga till snabb anpassning än de i Östeuropa som dominerades av storgods och fattiga småbönder.

Anpassningsförmågan och möjligheten att investera gynnades också av att de nordiska jordbrukarna var förhållandevis välbärgade. Trots att klasskillnaderna var stora på den svenska landsbygden under 1800-talet framstår ändå egendoms- och inkomstfördelningen som mindre ojämlig än i de flesta andra icke-nordiska länder i den ekonomiska periferin. Denna relativt jämlika resursfördelning innebar att de inkomster som exporten genererade, spreds inom ekonomin på ett sätt som främjade en bred utveckling av den inhemska marknaden. I stället för att som i Öst- och Sydeuropa gynna en liten överklass, som framför allt efterfrågade lyxvaror, gick de inkomster som generades av den svenska exporten (liksom den ökade försäljningen till städerna) till att efterfråga produkter som jordbruksmaskiner, järnspisar, rödfärg, porslin och kläder. Därmed kunde det utvecklas en industri som var inriktad på hemmamarknaden.

*Motstående sida:
Med den tidskrävande
intarsiatekniken har
den dalsländske mö-
belsnickaren Johannes
Fundberg avbildat vå-
rens plöjning, harv-
ning och sådd i en års-
tidssvit på ett hörn-
skåp.*

*Den noggrant av-
bildade plogen är av
samma typ som på s.
339.*

*Kvinnan bär en mat-
säckskorg och den lille
pojken vaktar lamm.*

*Ett stort skåp med
alla inläggningar kun-
de ta ett år att göra.
Fundbergs kunder var
traktens rika bönder,
och modellerna och
motiven oftast häm-
tade från hans omgiv-
ning.*

